ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία

Τόμ. 7, Αρ. 2 (2011)

Ανοικτή Εκπαίδευση

Η δημιουργία CD-ROM για τη διδασκαλία από απόσταση του δημόσιου και ιδιωτικού βίου στην αρχαία Ελλάδα

Αγγελική Πετροπούλου, Ελένη Κόλλια

doi: 10.12681/jode.9775

Βιβλιογραφική αναφορά:

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 08/09/2026 03:16:54

Η δημιουργία CD-ROM για τη διδασκαλία από απόσταση του δημόσιου και ιδιωτικού βίου στην αρχαία Ελλάδα

The Creation of CD-ROM for the Teaching of 'Public and Private Life in Ancient Greece' in Distance Education

Αγγελική Πετροπούλου[1]
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια,
Συντονίστρια της ΘΕ ΕΛΠ 20
Ε.λληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
angelpetrop@ath.forthnet.gr
Ελένη Κόλλια
Δρ. Πολιτικής Επιστήμης,
Υπουργείο Παιδείας δια Βίου
Μάθησης και Θρησκευμάτων
helenkollia@hotmail.com

Abstract

The present paper examines the need for the development of Alternative Teaching Material to aid the teaching of our course "Public and Private Life in Ancient Greece." This need led us four years ago to suggest that an educational CD-ROM be produced on the subject of Athens in the Age of Pericles. The chief need behind the creation of such an aid is the fact that the *testimonia* offered by important archaeological finds were not taken into account when the printed teaching material for Module ELP 20 was produced, a step which resulted in illustrations that were inadequate. However, innumerable archaeological finds shed ample light on both the mechanics of Athenian democracy and on the physical appearance of Athens, which, in sharp contrast to Sparta, was magnificent. The proposed CD-ROM, which is intended for the use of students, has been designed to fill these gaps. Thus, although the CD supplements the existing printed material, students will be required to study it in conjunction with the printed material. This paper examines the possibilities offered by new technologies, to which are applied e-learning principles, to create a visual instrument which enables the student to study in a non-linear manner the city of Athens, the Athenian citizen, and the ruling Athenian deities.

[1] Ο σχεδιασμός του προτεινόμενου CD-ROM δεν θα ήταν εφικτός χωρίς την ενεργό συμμετοχή των κάτωθι μελών της διδακτικής ομάδας που ανέλαβε την υλοποίησή του το 2007, μετά από σχετική προκήρυξη: Σ. Ανεζίρη, Α. Δίπλα, Ε. Κόλλια, Η. Κουλακιώτη, Ι. Κράλλη Π. Μπούγια και Π. Τσέλεκα. Στο εγχείρημα αυτό η κ. Π. Καλαμαρά, επίσης μέλος της διδακτικής ομάδας, έθεσε στη διάθεση όλων μας την πλούσια εμπειρία της σε πολυμεσικές εφαρμογές. Και από το σημείο αυτό εκφράζω τις ευχαριστίες μου σε όλους τους πιο πάνω συναδέλφους. Ευχαριστώ επίσης θερμά τις κ.κ. Δ. Καλογεράκου και Α. Μελίστα, οι οποίες υπηρέτησαν παλαιότερα ως μέλη του Συνεργαζόμενου Εκπαιδευτικού Προσωπικού (ΣΕΠ) στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, για την ενημέρωση που μας παρείχαν σχετικά με την παραγωγή CD-ROM και Ανθολογίων από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, των οποίων η θεματολογία εμπίπτει στον τομέα του δημόσιου και ιδιωτικού βίου στην αρχαία Ελλάδα. Το προτεινόμενο CD-ROM, του οποίου ο αρχικός τίτλος ήταν «Η Αθήνα κατά την κλασική περίοδο: η πόλη, οι άνθρωποι, οι θεοί», δεν υλοποιήθηκε τελικά. Τα κείμενα προσέλαβαν μία πρώτη μορφή, αλλά για λόγους άσχετους με τη θέλησή μας το εγχείρημα ματαιώθηκε λίγο μετά την προκήρυξη του έργου. Την ίδια τύχη είχε και η αντίστοιχη πρόταση για παρόμοιο CD-ROM με θέμα τη βυζαντινή πόλη.

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει την ανάγκη ανάπτυξης Εναλλακτικού Διδακτικού Υλικού το οποίο θα χρησιμεύσει ως βοήθημα στη διδασκαλία του μαθήματος «Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα». Αυτή η ανάγκη μας ώθησε τέσσερα χρόνια πριν να προτείνουμε να παραχθεί ένα εκπαιδευτικό CD-ROM με θέμα την Αθήνα την Εποχή του Περικλή. Η δημιουργία ενός βοηθήματος αυτού του είδους καθίσταται κυρίως αναγκαία από το γεγονός ότι οι μαρτυρίες σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων δεν ελήφθησαν υπόψη όταν δημιουργήθηκε το έντυπο διδακτικό υλικό για τη ΘΕ ΕΛΠ 20, με αποτέλεσμα η εικονογράφηση να είναι ανεπαρκής. Ωστόσο, αναρίθμητα αρχαιολογικά ευρήματα ρίχνουν άπλετο φως στο μηχανισμό της αθηναϊκής δημοκρατίας και στην εξωτερική εμφάνιση της αρχαίας Αθήνας η οποία ήταν λαμπρή, σε έντονη αντίθεση με τη Σπάρτη. Το προτεινόμενο CD-ROM, που σχεδιάσθηκε για φοιτητική χρήση, πρόκειται να καλύψει τα κενά αυτά. Έτσι, παρά το γεγονός ότι το CD συμπληρώνει το υπάρχον έντυπο υλικό, οι φοιτητές θα υποχρεώνονται να το μελετούν ταυτόχρονα με το έντυπο υλικό. Το άρθρο αυτό εξετάζει τις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών, με την εφαρμογή των αρχών της ΑεξΑΕ, για τη δημιουργία ενός οπτικού εργαλείου (*visual instrument*) διδασκαλίας το οποίο θα δίνει τη δυνατότητα στον φοιτητή να μελετήσει με *μη γραμμικό* τρόπο την πόλη της Αθήνας, τον αθηναίο πολίτη και τις κυρίαρχες αθηναϊκές θεότητες.

Λέξεις Κλειδιά

Έντυπο διδακτικό υλικό, Εναλλακτικό Διδακτικό Υλικό, εκπαιδευτικό CD-ROM, *γραμματειακές* και *αρχαιολογικές* μαρτυρίες, εικονογραφικό υλικό, οπτικό εργαλείο, υπερκείμενο σε οθόνη (*hypertext*)

Εισαγωγή

Το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ), που άρχισε να λειτουργεί το 1998, έχει χαρακτηρισθεί ως η μεγαλύτερη ενδεχομένως καινοτομία στην ελληνική εκπαίδευση κατά την τελευταία πεντηκονταετία (Ομάδα Διδακτικού Προσωπικού-Συντονίστρια Δρίτσα, 2005: 298). Εκτός των άλλων, είναι το μοναδικό ελληνικό τριτοβάθμιο ίδρυμα που προσφέρει διαχρονικό πρόγραμμα σπουδών στον Ελληνικό Πολιτισμό (ΕΛΠ) χωρίς να απαιτείται η γνώση της αρχαίας ελληνικής. Το πρόγραμμα του ΕΛΠ συγκροτούν 14 Θεματικές Ενότητες (ΘΕ) που αντιστοιχούν, η κάθε μία, σε τρία εξαμηνιαία μαθήματα συμβατικού πανεπιστημίου. Οκτώ θεματικές ενότητες είναι υποχρεωτικές. Σε αυτές ανήκει η ΘΕ ΕΛΠ 20 για το δημόσιο και ιδιωτικό βίο των Αρχαίων Ελλήνων, των Βυζαντινών και των Ελλήνων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Το πρώτο και μεγαλύτερο σε έκταση από τα τρία μαθήματα που διδάσκονται στη ΘΕ ΕΛΠ 20 είναι ο «Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα». Πρόκειται για ένα αντικείμενο του οποίου η θεσμοθετημένη διδασκαλία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτελεί μία ακόμη καινοτομία του ΕΑΠ.

Η διδασκαλία όλων των μαθημάτων του ΕΛΠ γίνεται εξ αποστάσεως. Βασίζεται στο παραδοσιακό μοντέλο διδασκαλίας από απόσταση, δηλ. στη μάθηση από τυπωμένα βιβλία, σε (5) συμβουλευτικές συναντήσεις ανάμεσα στους φοιτητές και στο σύμβουλο καθηγητή (“face to face tutorials”) και σε (4) γραπτές εργασίες που αποστέλλονται μέσω ταχυδρομείου ή διαδικτύου και στη συνέχεια βαθμολογούνται από τον σύμβουλο καθηγητή (πρβ. Sharon-Loya-Epstein-

Mermelshtein-Perl-Klemes, 2005: 148). Είναι γνωστό ότι σε αυτό το είδος μάθησης κυρίαρχος είναι ο ρόλος όχι του διδάσκοντος, που μεταδίδει τις γνώσεις του στον φοιτητή για να τις αφομοιώσει, αλλά του εκπαιδευτικού υλικού· το στοιχείο αυτό αναλαμβάνει χρέη διδάσκοντος στη μάθηση από απόσταση, ενώ ο καθηγητής παίζει συμπληρωματικό αλλά αναβαθμισμένο ρόλο, δηλ. συμβουλεύει, ενθαρρύνει και εμψυχώνει σε συλλογικό ή ατομικό επίπεδο. Όπως έχει πρόσφατα διατυπωθεί, η νέα αυτή μορφή εκπαίδευσης «ενεργοποιεί τον μαθητή πώς να μαθαίνει μόνος του και πώς να λειτουργεί αυτόνομα προς μία ευρετική πορεία αυτομάθησης» (Λιοναράκης, 2001α: 185).

Με την πάροδο του χρόνου, ωστόσο, η Ομάδα Διδακτικού Προσωπικού (ΟΔΠ) της ΘΕ ΕΛΠ 20 συνειδητοποίησε ότι η διδασκαλία του δημόσιου και ιδιωτικού βίου από απόσταση δυσχεραίνεται από την έλλειψη εικονογραφικού υλικού· και ότι σημαντικές πτυχές του αρχαίου ελληνικού δημόσιου βίου, όπως είναι η εξωτερική εμφάνιση της αρχαίας Αθήνας και ο τρόπος λειτουργίας των αρχών της, γίνονται περισσότερο κατανοητές στους φοιτητές μέσω εικόνων που επεξηγούνται με σύντομα πληροφοριακά κείμενα. Στην ενότητα που ακολουθεί θα εξετάσουμε πρώτα (Ι) την ανάγκη ανάπτυξης Εναλλακτικού Διδακτικού Υλικού βασισμένου σε αρχαιολογικά ευρήματα που ρίχνουν φως στην εμφάνιση της πόλης των Αθηνών και στο μηχανισμό της δημοκρατίας της κυρίως κατά τον 5^{ο} αι. π.Χ. Στη συνέχεια (ΙΙ-IV) θα ασχοληθούμε με πρόταση της υπογραφόμενης Συντονίστριας να παραχθεί ένα εκπαιδευτικό CD-ROM, σύμφωνα με τις αρχές της ΑεξΑΕ, με αντικείμενο την Αθήνα στην «Εποχή του Περικλή». Το προτεινόμενο CD-ROM, στο περιεχόμενο και στη διάρθρωση του οποίου θα αναφερθούμε λεπτομερώς, θα προορίζεται για ατομική χρήση και θα καλύπτει τις ανάγκες των φοιτητών της ΘΕ ΕΛΠ 20. Αυτού του είδους το CD-ROM θα διαφέρει ουσιαστικά, όπως θα δείξουμε, από παρόμοιους ψηφιακούς δίσκους που χρησιμοποιούνται εδώ και μερικά χρόνια στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση για διδασκαλία σε συλλογικό επίπεδο.

Ι. Η ανάγκη ανάπτυξης Εναλλακτικού Διδακτικού Υλικού

Το διδακτικό υλικό που δημιουργήθηκε τα έτη 1998-2000 για το δημόσιο και ιδιωτικό βίο στην αρχαία Ελλάδα είναι σε έντυπη μορφή. Αποτελείται από ένα συλλογικό τόμο που αναφέρεται στη δημιουργία, στην κοινωνική δομή, στην πολιτική και κοινωνική ζωή και οργάνωση καθώς και στους οικογενειακούς θεσμούς της πόλης-κράτους η οποία κυριαρχεί κατά την κλασική περίοδο· στον τόμο περιέχονται επίσης δύο γενικότερες συμβολές για την αρχαία ελληνική οικονομία και θρησκεία. Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει τη γένεση, την εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής πόλης (θέση, μέγεθος, κοινωνική δομή), την πολιτική και κοινωνική οργάνωση των ελεύθερων πολιτών καθώς και την ιδιότητα, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους, όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί κατά τον 5. αι. π.Χ. κυρίως στην Αθήνα και στη Σπάρτη (Μήλιος, 2000: 23-113). Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται την πολιτική ζωή και κοινωνική οργάνωση της Αθήνας και της Σπάρτης από την αρχαϊκή περίοδο ως την κλασική· περιέχει όμως και σύντομες αναφορές στη δικαστική, στρατιωτική και θρησκευτική ζωή των δύο αυτών πόλεων κατά τον 5^{ο} και 4^{ο} αι. π.Χ. (Μπιργάλιας, 2000α: 115-238). Το τρίτο κεφάλαιο, τιτλοφορείται «Η οικονομία στην αρχαιότητα», ωστόσο αναφέρεται μάλλον στην ιστορία και παραγωγή του νομίσματος παρά στην οικονομική ζωή της πόλης-κράτους· εξαίρεση αποτελούν

λίγες σελίδες για την Αθήνα της οποίας τον σταθμητικό κανόνα υιοθέτησαν αργότερα οι Σελευκίδες όχι όμως και οι Πτολεμαίοι (Παπαευθυμίου, 2000: 239-77). Τον ιδιωτικό βίο καλύπτει το τέταρτο κεφάλαιο που επικεντρώνεται στο γάμο και στους οικογενειακούς θεσμούς στην Αθήνα και στη Σπάρτη των κλασικών κυρίως χρόνων (Πετροπούλου, 2000: 279-329). Το βιβλίο ολοκληρώνεται με ένα πέμπτο κεφάλαιο για την αρχαία ελληνική θρησκεία (Μπιργάλιας, 2000β: 331-97). Από τα πέντε κεφάλαια το τρίτο και το πέμπτο έχουν τεθεί εκτός ύλης από τη διδακτική ομάδα της ΘΕ ΕΛΠ 20 λόγω εγγενών αδυναμιών είτε στην προσέγγιση και πραγμάτευση του θέματος είτε στη συγγραφή του κειμένου.

Η Αθήνα και η Σπάρτη, στις οποίες επικεντρώνεται το μεγαλύτερο μέρος του εν λόγω βιβλίου, προσφέρονται για τη μελέτη του δημόσιου και ιδιωτικού βίου στην αρχαία Ελλάδα, επειδή υπάρχει μεγάλος αριθμός *γραμματειακών* μαρτυριών για τις δύο αυτές πόλεις. Ωστόσο γνωρίζουμε περισσότερα για την Αθήνα των κλασικών χρόνων ($5^{ο}$ και $4^{ο}$ αι. π.Χ.) και λιγότερα για τη Σπάρτη (πρβ. Garland, 2001: 19). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η Αθήνα, εκτός από γραμματειακές μαρτυρίες, μας κληροδότησε και αναρίθμητα αρχαιολογικά ευρήματα. Αυτά έχουν συνήθως τη μορφή θεμελίων ή ερειπίων οικοδομημάτων και άλλων κτισμάτων, αγαλμάτων, αναγλύφων, αγγείων, καθημερινών αντικειμένων για δημόσια ή ιδιωτική χρήση, ενεπίγραφων λίθινων στηλών, νομισμάτων, κ.λπ. Πρόκειται δηλ. για *αρχαιολογικές* μαρτυρίες που ρίχνουν άπλετο φως στο χαρακτήρα, στη φυσιογνωμία και στη λειτουργία της πόλης--κράτους (για τη διαφορά του «χαρακτήρα» από τη «φυσιογνωμία» της πόλης, βλ. Στεφάνου-Στεφάνου, 2005: 250-1).

Τις μαρτυρίες αυτές ωστόσο δεν έλαβαν υπόψη οι δημιουργοί των δύο πρώτων κεφαλαίων για το δημόσιο βίο στο έντυπο διδακτικό υλικό (Μήλιος, 2000: 23-100· Μπιργάλιας, 2000α: 115-209). Αντίθετα στα επόμενα κεφάλαια γίνεται χρήση, έστω και περιορισμένη, εικόνων και σχεδιαγραμμάτων (Παπαευθυμίου, 2000: 244, 247-51· 254-7, 265-66, 268· Πετροπούλου, 2000: 298-301, 307, 312, 317· Μπιργάλιας, 2000β: 337-8, 343-4, 346, 355-6, 375). Ωστόσο μόνο σε δύο περιπτώσεις έχει καταβληθεί ιδιαίτερη προσπάθεια η εικόνα 'να διδάσκει από μόνη της' σύμφωνα με βασική αρχή της εξ αποστάσεως διδασκαλίας. Στην πρώτη περίπτωση αυτό επιτυγχάνεται μέσω προσθήκης πληροφοριακής παραγράφου σχετικής με την εικόνα, ακριβώς κάτω από τη λεζάντα, η οποία ξεχωρίζει από το τρέχον κείμενο με σκίαση ώστε να προσελκύει την προσοχή του φοιτητή. Στη δεύτερη περίπτωση η εικόνα αποτελεί το αντικείμενο δραστηριότητας που ο φοιτητής καλείται να εκτελέσει (Πετροπούλου, 2001: 923-4) με στόχο να λειτουργήσει αυτόνομα προς μία «πορεία αυτομάθησης» .

Έτσι, αν και τα δύο πρώτα κεφάλαια πληροφορούν τους φοιτητές ότι η αθηναϊκή δημοκρατία στηριζόταν σε θεσμικά όργανα όπως είναι οι εννέα άρχοντες, η Βουλή και τα Δικαστήρια, δεν υπάρχουν στο βιβλίο εικόνες ή περιγραφές της Αρχαίας Αγοράς όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένα τα κτήρια που στέγαζαν αυτά τα όργανα. Το ίδιο ισχύει και για τα αντικείμενα ή τα μηχανήματα που χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι στο χώρο της Αγοράς κατά την εφαρμογή πρακτικών οι οποίες αποσκοπούσαν στην προστασία της δημοκρατίας και στην αποτροπή της διαφθοράς των δικαστών. Πρακτικές αυτού του είδους είναι 1) *η οστρακοφορία* κατά την οποία, σύμφωνα με το νόμο για τον *οστρακισμό,* κάθε πολίτης έφερε στην Αγορά ένα *όστρακο* (θραύσμα αγγείου) πάνω στο οποίο είχε χαράξει το όνομα αυτού που θεωρούσε επικίνδυνο για τη δημοκρατία· εξοριζόταν αυτός του οποίου το όνομα εμφανιζόταν τουλάχιστον σε 6.000 όστρακα, και 2) η

καθημερινή κατανομή των δικαστών στα δικαστήρια μέσω πρωτότυπων μηχανημάτων κλήρωσης.

Από την άλλη πλευρά, δεν υπάρχει καμία εικόνα ή πληροφόρηση για τον τρόπο με τον οποίο χειρίστηκαν οι Αθηναίοι τις εισφορές των συμμάχων τους, οι οποίες ήταν μία σημαντική πηγή δημόσιων εσόδων σύμφωνα με το πρώτο κεφάλαιο του διδακτικού βιβλίου. Ωστόσο η Ακρόπολη ανοικοδομήθηκε με χρήματα που η αθηναϊκή δημοκρατία έπαιρνε ως εισφορά από τους συμμάχους της κατά τα τελευταία τρία τέταρτα του 5ου αι. π.Χ. Από την εισφορά αυτή αφιέρωναν ένα μέρος στην πολιούχο Αθηνά που λατρευόταν πάνω στον ιερό βάχο. Με άλλα λόγια, οι αρχαιολογικές μαρτυρίες από την Αγορά και την Ακρόπολη παρέχουν πλούσιο εικονογραφικό υλικό όχι μόνο για τα ιερά οικοδομήματα αλλά και για τα δημόσια κτήρια ή για τους χειρισμούς και τις πρακτικές της αθηναϊκής δημοκρατίας, πράγμα που δεν συμβαίνει αντίστοιχα με την αρχαία αγορά και την ακρόπολη της Σπάρτης.

Με αφετηρία τη σύγκριση αυτών των δύο πόλεων από τον Θουκυδίδη, θα δείξουμε στη συνέχεια ότι τα οικοδομήματα που κτίσθηκαν επί Περικλή στην Ακρόπολη, προς τιμήν της Αθηνάς, καθώς και τα κτήρια που ανεγέρθηκαν μετά τους μηδικούς πολέμους στην Αγορά, ρίχνουν φως στη λαμπρή εμφάνιση της πόλης κατά τη λεγόμενη «Χρυσή Εποχή» της. Από την άλλη πλευρά, κινητά ευρήματα από την Ακρόπολη και την Αγορά διαφωτίζουν τον αποτελεσματικό τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε ο μηχανισμός της δημοκρατίας.

Ο Θουκυδίδης (1.10.1-2) υπογραμμίζει την αντίθεση ανάμεσα στη Σπάρτη και στην Αθήνα: η Σπάρτη δεν είχε τίποτα ξεχωριστό σε αντίθεση με τη Αθήνα που είχε λαμπρή εξωτερική εμφάνιση. Η αντίθεση αυτή στηρίζεται στο επιχείρημα ότι η Σπάρτη δεν είχε *συνοικισθεί*, δεν είχε δηλ. ένα αστικό κέντρο (το λεγόμενο *άστυ*) με ιερά των θεών και λαμπρά οικοδομήματα, όπως η Αθήνα. Η διάκριση ανάμεσα στη Σπάρτη και στην Αθήνα αφορά κυρίως τους ναούς και τα δημόσια κτήρια, όχι τις κοινές κατοικίες και τα άλλα ιδιωτικά κτίσματα, τουλάχιστον κατά τον 5ο αι. π.Χ., όπως έχει πρόσφατα επισημανθεί (Tomlinson, 2005: 61). Οι γραπτές μαρτυρίες και τα πενιχρά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Σπάρτης δεν μας επιτρέπουν να αμφισβητήσουμε την άποψη του Θουκυδίδη. Στην Αθήνα όμως τα πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα συμπληρώνουν ή διαφωτίζουν την εικόνα που δίνει όχι μόνο ο Θουκυδίδης αλλά και ο Πλούταρχος, όπως θα δείξουμε αμέσως μετά με δύο παραδείγματα (1, 2) .

Παράδειγμα 1 Τα λαμπρότερα ιερά οικοδομήματα χτίστηκαν στο ιερό της Αθηνάς στην Ακρόπολη, η οποία ήταν το θρησκευτικό κέντρο της αρχαίας Αθήνας. Η Ακρόπολη απέκτησε μνημειώδη μορφή χάρη σε ένα οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή που ξεκίνησε το 447 π.Χ. και ολοκληρώθηκε μετά το θάνατό του (429 π.Χ.). Στο πρόγραμμα αυτό, που περιγράφεται λεπτομερώς από τον Πλούταρχο στη βιογραφία του *Περικλή*, οφείλεται η κατασκευή του Παρθενώνα, των Προπυλαίων και του χρυσελεφάντινου λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς (Hurwit, 2004: 94-105· Κορρές, 2000, 10-20). Τμήματα από το λαμπρό διάκοσμο του Παρθενώνα που σχετίζονται με τα Παναθήναια, δηλ. την εορτή της αθηναϊκής δημοκρατίας, εκτίθενται στο Νέο Μουσείο της Ακροπόλεως και σε μουσεία του εξωτερικού (κυρίως στο Βρετανικό Μουσείο και στο Μουσείο Λούβρου). Το πρόγραμμα του Περικλή χρηματοδοτήθηκε από την ετήσια *εισφορά* (αρχικά 460 τάλαντα) των συμμάχων στην Αθήνα, το ύψος της οποίας καθοριζόταν από τους ίδιους τους Αθηναίους σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (1.19). Ένα εξηκοστό της συμμαχικής εισφοράς αποδιδόταν στην Αθηνά ως *απαρχή* και

φυλασσόταν στην Ακρόπολη. Τα ετήσια σύνολα των *απαρχών* από τις εισφορές κάθε σύμμαχης πόλης χαράζονταν σε μεγάλες μαρμάρινες στήλες που στεγάζονται σήμερα στο Επιγραφικό Μουσείο. Οι στήλες με τις απαρχές για την Αθηνά επιβεβαιώνουν τα λεγόμενα του Πλουτάρχου (*Περικλής* 12.2.) ότι ο Περικλής χρησιμοποίησε τουλάχιστον *μέρος* των χρημάτων της εισφοράς «για να χρυσώσει και να καλλωπίσει την Αθήνα, σα να ήταν μία ματαιόδοξη γυναίκα, που κρεμάει πάνω της πολύτιμους λίθους και αγάλματα και ναούς που κοστίζουν χίλια τάλαντα». Τα πιο πάνω οικοδομήματα καθώς και πάμπολλα κινητά ευρήματα της Ακρόπολης παρέχουν πλούσιο υλικό για εικονογράφηση.

Παράδειγμα 2 Τα σημαντικότερα δημόσια οικοδομήματα υπήρχαν στην Αγορά, δηλ. στον χώρο ΒΔ της Ακρόπολης, που διαμορφώθηκε αρχιτεκτονικά στη διάρκεια κυρίως του 5. αι. π.Χ. Η Αγορά ήταν το κέντρο της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας της αρχαίας Αθήνας (βλ. πρόλογο του Renfrew στο Camp, 2004: 17). Ένα από τα οικοδομήματα της Αγοράς, η λεγόμενη Ποικίλη Στοά, φημιζόταν για τον έξοχο καλλιτεχνικό διάκοσμό της και προσέφερε προστασία στους συγκεντρωμένους στον υπαίθριο χώρο της Αγοράς κάτω από κακές καιρικές συνθήκες (Camp, 2004: 89-96). Ένα άλλο σημαντικό κτήριο ήταν η Βασίλειος Στοά (Camp, 2004: 74-8). Εδώ είχε την έδρα του κατά την ενιαύσια θητεία του Άρχων Βασιλεύς, δηλ. ο δεύτερος στην ιεραρχία άρχων της αθηναϊκής κυβέρνησης (Camp, 2004: 127-8), ο οποίος είχε αρμοδιότητες θρησκευτικές και νομικές (Αριστ. *Αθην. πολ.* 57). Οι Αθηναίοι που εκλέγονταν σε αξιώματα, όπως αυτό των εννέα αρχόντων, έδιναν όρκο (Πολυδ. 8.86) ότι θα τηρούν τους νόμους πάνω σε λίθο ο οποίος βρισκόταν κοντά στη Βασίλειο Στοά (Camp, 2004: 129-30). Απαραίτητο για την καθημερινή λειτουργία του πολιτεύματος ήταν το Βουλευτήριο, το οποίο χτίστηκε για να στεγάσει τα 500 μέλη της βουλής που δημιουργήθηκε από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (Camp, 2004: 73, 76). Από τις μυστικές ψηφοφορίες που διεξάγονταν στην Αγορά κατά τη διάρκεια της 8^{ης} πρυτανείας προέρχονται θραύσματα αγγείων με χαραγμένο το όνομα του Θεμιστοκλή, του Αριστείδη ή του Κίμωνος, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν με σκοπό τον οστρακισμό τους (Camp, 2004: 81, εικ. 39). Στην Αγορά υπήρχαν επίσης τα αθηναϊκά δικαστήρια (Camp, 2004: 136-46, και αναλυτικότερα, Boegehold, 1995: 10-15) και το Νομισματοκοπείο της πόλης (Camp, 2004: 161-6). Από τον εξοπλισμό των δικαστηρίων προέρχονται πολλά κινητά ευρήματα. Καινοτομία του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. ήταν τα *κληρωτήρια*, δηλ. στήλες με κάθετες σειρές εγκοπών στην πρόσθια πλευρά, μία για κάθε αθηναϊκή φυλή, μέσα στις οποίες τοποθετούσαν χάλκινα *πινάκια* καθένα από τα οποία έφερε εγχάρακτο το όνομα υποψήφιου δικαστή (Camp, 2004: 138, εικ. 82-4, και αναλυτικότερα, Boegehold, 1995: 31-4, 58· Lang, 1995: 59-64). Με τη ρίψη λευκών ή μαύρων σφαιριδίων, που έπεφταν τυχαία μέσα από σωλήνα στην αριστερή πλευρά του κληρωτηρίου, όριζαν καθημερινά αυτούς που θα υπηρετούσαν ως δικαστές στα δικαστήρια και αντίστοιχα αυτούς που απαλάσσονταν την ημέρα εκείνη από τα δικαστικά καθήκοντά τους (βλ. περιγραφή του Αριστοτέλη, *Αθην. πολ.* 63-65, 2). Η αναπαράσταση των κληρωτηρίων στηρίχθηκε στη μαρτυρία του Αριστοτέλη (*Αθην. πολ.* 63.2, 64., 66.1) η οποία επιβεβαιώνεται από σωζόμενο θραύσμα λίθινης στήλης κληρωτηρίου (Boegehold, 1995: 58· Camp, 2004: 138, εικ. 82, 3). Επιπλέον έχουν ανασκαφεί δεκάδες θραύσματα χάλκινων ενεπίγραφων *δικαστικών πινακίων* (Lang, 1995: 61-64· Camp, 2004: 138, εικ. 84). Όσο για τον τρόπο με τον οποίο οι δικαστές κατέληγαν στην ετυμηγορία τους, στην οποία αναφέρεται το δεύτερο

κεφάλαιο του διδακτικού βιβλίου, έχουν βρεθεί στρογγυλές χάλκινες ψήφοι που χρησίμευαν για το σκοπό αυτό. Οι ψήφοι με τις οποίες οι δικαστές αθώωναν είχαν μικρό κοίλο άξονα, ενώ αυτές με τις οποίες καταδίκαζαν είχαν αντίθετα συμπαγή άξονα (βλ. Αριστ. *Αθην. πολ.* 68.2). Αυτού του είδους ψήφοι βρέθηκαν σε μία πρόχειρη πήλινη κάλπη που είχε χρησιμοποιηθεί σε άγνωστη διαδικασία εκδίκασης (Camp, 2004: 136-7, εικ. 80-1). Τα *δικαστικά πινάκια* καθώς και άλλα κρατικά αντικείμενα από χαλκό, κατασκευάζονταν στο Νομισματοκοπείο το οποίο βρισκόταν επίσης στην Αγορά (Camp, 2004: 161 κ.ε.).

Ωστόσο, σε αντίθεση με την Ακρόπολη που διατήρησε διαχρονικά το θρησκευτικό χαρακτήρα της, η Αγορά έχασε βαθμιαία το χαρακτήρα του πολιτικού κέντρου της οχυρωμένης πόλης. Στην ύστερη αρχαιότητα τα οικοδομήματά της καταστράφηκαν κυρίως από βαρβαρικές, επιδρομές και αργότερα καλύφθηκαν από άλλα κτίσματα που είχαν διαφορετική χρήση (Camp 2004: 235-40 και 253-5· Saradi, 2006: 238-9). Με την πάροδο του χρόνου η Αγορά της αρχαίας Αθήνας εξαφανίστηκε ολοκληρωτικά, με αποτέλεσμα να αμφιβάλει κανείς ακόμη και για την ακριβή θέση της (βλ. πρόλογο Renfrew στο Camp, 2004:17). Τα θεμέλια των κτηρίων της αρχαίας Αγοράς άρχισαν να έρχονται στο φως το 1931, με τις συστηματικές ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Πολλά από τα σπουδαιότερα οικοδομήματα, όπως είναι η Βασίλειος Στοά και ο λίθος πάνω στον οποίο οι άρχοντες έδιναν όρκο, το (Παλαιό και Νέο) Βουλευτήριο, το Νομισματοκοπείο, τα Δικαστήρια και ενδεχομένως η Ποικίλη Στοά έχουν ανασκαφεί και ταυτιστεί. Σήμερα η Αγορά αποτελεί το μεγαλύτερο και σημαντικότερο αρχαιολογικό πάρκο που διαθέτει η Ελλάδα. Όσο για τα κινητά ευρήματα που ανακαλύφθηκαν στο χώρο της Αγοράς, στεγάζονται στην ανακατασκευασμένη Στοά του Αττάλου (Βλ. πρόλογο Τιβέριου στο Camp, 2004: 15). Ωστόσο, παρά τη σπουδαιότητα της αρχαίας Αγοράς και την επιστημονική πληροφόρηση που έχουμε για το χώρο αυτό, δεν υπάρχει σχετική εικονογράφηση και ενημέρωση στο έντυπο βιβλίο για το δημόσιο και ιδιωτικό βίο στην αρχαία Ελλάδα. Το ίδιο ισχύει και για την Ακρόπολη, στην οποία φύλαγαν το τμήμα της εισφοράς που αφιέρωναν κάθε χρόνο στην Αθηνά.

Τα κενά αυτά δυσχεραίνουν από πολλές απόψεις την κατανόηση της διδακτέας ύλης που σχετίζεται με τη λειτουργία του πολιτεύματος της Αθήνας μέσα στην οποία έδρασε ο αθηναίος 'πολίτης.' Για την αντιμετώπιση των δυσχερειών η διδακτική ομάδα προσφεύγει συνήθως σε συμβατικές μεθόδους εξοικείωσης των φοιτητών με κινητά και ακίνητα αρχαιολογικά ευρήματα. Κατά τη διάρκεια των ΟΣΣ προβάλλονται συνήθως διαφάνειες (slides) ή εικόνες (μέσω powerpoint) αρχαιολογικών χώρων, οικοδομημάτων, μνημείων και μουσειακών εκθεμάτων σχετικών με την αρχαία Αθήνα, οι οποίες προέρχονται από τα προσωπικά αρχεία των διδασκόντων. Κατά καιρούς ομάδες φοιτητών από τμήματα που λειτουργούν στην Αθήνα ξεναγούνται από συμβούλους καθηγητές στην αρχαία Αγορά ή σε άλλους αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία της Αττικής. Ωστόσο ορισμένα από αυτά τα τμήματα συγκεντρώνουν και φοιτητές από περιοχές εκτός Αττικής, με αποτέλεσμα μόνον οι φοιτητές που κατοικούν στην Αθήνα και στον Πειραιά να επωφελούνται των επισκέψεων αυτών. Έτσι οι δύο πιο πάνω επαινετές κατά τα άλλα δραστηριότητες των μελών της διδακτικής ομάδας προσκρούουν σε μία βασική αρχή της ΑεξΑΕ: δηλ. στη διασφάλιση του δικαιώματος όλων ανεξαιρέτως των φοιτητών να έχουν εξίσου πρόσβαση στο μαθησιακό υλικό, στη γνώση.

ΙΙ. Ο στόχος δημιουργίας Εναλλακτικού Διδακτικού Υλικού για την παραγωγή CD-ROM

Αυτή η τελευταία διαπίστωση οδήγησε στο σχεδιασμό Εναλλακτικού Διδακτικού Υλικού σε ψηφιακή μορφή για την παραγωγή εκπαιδευτικού CD-ROM. Το αντικείμενο του CD-ROM είναι η Αθήνα στην Εποχή του Περικλή. Η περίοδος αυτή αναφέρεται κανονικά στα έτη 461-429 π.Χ. κατά τα οποία ο Περικλής οδήγησε την Αθήνα στη λεγόμενη «Χρυσή Εποχή» θεσπίζοντας ως πρώτο δημοκρατικό μέτρο τη *μισθοφορά*: δηλ. το μισθό των δικαστών, με τον οποίο αμείβονταν αργότερα και άλλοι αξιωματούχοι, ενώ τον 4^{ο} αι. π.Χ. έπαιρναν το μισθό αυτό και όσοι συμμετείχαν στην Εκκλησία του δήμου. Ωστόσο το πιο πάνω χρονικό διάστημα επεκτείνεται συχνά από τους ερευνητές στα χρόνια που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν τα έτη 461 και αντίστοιχα 429, έτσι ώστε να καλύπτει τους μηδικούς πολέμους ή και το πρώτο τουλάχιστον ήμισυ του τέταρτου αιώνα π.Χ. Σε αυτή τη διευρυμένη περίοδο γνωστή ως «Εποχή του Περικλή» εστιάζει περισσότερο ή λιγότερο το εν λόγω CD-ROM.

Η επιλογή των νέων τεχνολογιών για τη δημιουργία Εναλλακτικού Διδακτικού Υλικού δεν είναι τυχαία. Όπως είναι γνωστό, στην ΑεξΑΕ οι νέες τεχνολογίες ενδείκνυνται ως εργαλεία μάθησης στις περιπτώσεις κυρίως εκείνες κατά τις οποίες οι παρεχόμενες πληροφορίες δεν είναι δυνατόν να μεταδοθούν τόσο αποτελεσματικά μέσω της έντυπης μορφής (Λιοναράκης, 2001α: 187). Η χρήση τους στοχεύει στον εμπλουτισμό και στην υποστήριξη του διδακτικού υλικού, ώστε αυτό να γίνει στον φοιτητή κατανοητό και αφομοιώσιμο. Το μέσο ή τα μέσα που χρησιμοποιούνται ποικίλλουν, επιλέγονται πάντοτε εκείνα που είναι κατά περίπτωση πιο αποδοτικά προς όφελος του εκπαιδευομένου. Ωστόσο οι ψηφιακές μορφές διδακτικού υλικού συμπληρώνουν συνήθως το έντυπο υλικό, μόνο σε πιο σπάνιες περιπτώσεις συνιστούν το κύριο διδακτικό υλικό (Λιοναράκης, 1998α: 154-7· του ίδιου, 1998β 173-5). Στην προκειμένη περίπτωση το εν λόγω CD-ROM σχεδιάσθηκε για να αποτελέσει τμήμα του κύριου (έντυπου) διδακτικού υλικού, το οποίο συμπληρώνει ή εμπλουτίζει με εικόνες και πληροφοριακά κείμενα.

Για τη μελέτη του δημόσιου και ιδιωτικού βίου στην αρχαία Ελλάδα, οι μαρτυρίες των αρχαιολογικών ευρημάτων είναι εκ φύσεως λιγότερο προσιτές από τις γραμματειακές πηγές. Ο απλούστερος τρόπος για να γίνουν οι αρχαιολογικές μαρτυρίες προσβάσιμες στους φοιτητές είναι μέσω αναφορών σε εικόνες που συνοδεύονται από περιγραφές. Ο συνδυασμός αυτών των στοιχείων απουσιάζει, όπως είδαμε πιο πάνω, από το μεγαλύτερο τμήμα του έντυπου διδακτικού υλικού για τη Θ.Ε. ΕΛΠ 20. Η παρουσίαση των κυριότερων οικοδομημάτων της Αθήνας, του αθηναίου πολίτη και των κυρίαρχων θεών της πόλης είναι ωστόσο εφικτή με τη χρήση νέων τεχνολογιών. Αρκεί να δημιουργηθεί ένα CD-ROM το οποίο θα υποστηρίζει το διδακτικό εγχειρίδιο. Στην περίπτωση αυτή ο φοιτητής θα διαβάζει το έντυπο διδακτικό εγχειρίδιο, ενώ συγχρόνως θα προσλαμβάνει μέσω της οθόνης του υπολογιστή πάνω στο γραφείο τις απαραίτητες συμπληρωματικές ή επεξηγηματικές πληροφορίες και εικόνες.

Η συνεχώς αυξανόμενη χρήση εκπαιδευτικών CD-ROM και η λειτουργία δικτυακών τόπων και κόμβων στο διαδίκτυο έχει αποδείξει το σημαντικό ρόλο των νέων τεχνολογιών στην ενεργοποίηση του διδασκόμενου και στην αφομοίωση και εμπέδωση των εννοιών που του παρέχει το γραπτό κείμενο (Κάββουρα-Γρηγοριάδου-Τσαγκάνου, 2002: 348). Δικτυογραφία, η οποία παραπέμπει τους φοιτητές σε αγγλόφωνους δικτυακούς τόπους που αναφέρονται γενικότερα στο

δημόσιο και ιδιωτικό βίο στην αρχαία Ελλάδα, έχει ήδη συνταχθεί από την υπογραφόμενη Ε. Κόλλια και είναι αναρτημένη στο χώρο της ιστοσελίδας του ΕΑΠ για τη Θ.Ε. ΕΛΠ 20. Από το 2006 είναι στη διάθεση των φοιτητών γενικότερα και η βραβευμένη τρισδιάστατη αναπαράσταση της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών, κατά την Κλασική, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Περίοδο, του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού (http://3d.athens-agora.gr). Ωστόσο ο φοιτητής του ΕΑΠ δεν έχει πληροφόρηση από το έντυπο διδακτικό υλικό για τα αρχαιολογικά ευρήματα που σχετίζονται με τα θεσμικά όργανα και το μηχανισμό της αθηναϊκής δημοκρατίας, ώστε να ανασύρει από το διαδίκτυο εικόνες και πληροφορίες. Μία προσπάθεια αυτού του είδους θα ήταν όμως, εκτός των άλλων, χρονοβόρα και αποθαρρυντική για έναν προπτυχιακό φοιτητή με στοιχειώδες επίπεδο γνώσεων.

Το κενό στο έντυπο υλικό θα καλύψει το προτεινόμενο CD-ROM που θα παρέχει στο φοιτητή *άμεση* πρόσβαση όχι μόνο στις αρχαιολογικές μαρτυρίες αλλά και στις γραμματειακές πηγές που σχετίζονται με αυτές, πράγμα που συνιστά από μόνο του μία «ανοικτή εκπαίδευση». Έτσι οι ενδιαφερόμενοι έχουν στην διάθεσή τους ένα ευέλικτο μαθησιακό εργαλείο (Λιοναράκης 2003:15), που αποσκοπεί στην προσωπική τους εμπλοκή· ενώ οι διδάσκοντες κάνουν ελκυστικότερο το μάθημά τους, αφού θέτουν στη διάθεση των φοιτητών ένα συμπληρωματικό εργαλείο μάθησης.

Στη χρήση ψηφιακών κειμένων με τη μορφή εκπαιδευτικών CD-ROM των οποίων η θεματολογία εμπίπτει στο *Δημόσιο και ιδιωτικό βίο στην αρχαία Ελλάδα,* προηγήθηκε η δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Παλαιότερο είναι ένα διπλό CD-ROM που υλοποιήθηκε πριν λίγα χρόνια από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και διανεμήθηκε στα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης κατά το έτος 2003-04 (*http://www.greek-language.gr* με περαιτέρω αναζήτηση στον σύνδεσμο «Πύλη: Δημόσιος Βίος»). Ο ένας ψηφιακός δίσκος αναφέρεται στο *Δημόσιο Βίο,* ενώ ο άλλος στον *Ιδιωτικό Βίο*. Η εικονογράφηση του δημόσιου και ιδιωτικού βίου δεν παρουσιάζεται ωστόσο γεωγραφικά ή εξελικτικά, αν και καλύπτει επτά αιώνες (από το 700 έως το 30 π.Χ.). Αυτό επισημάνθηκε στο διαδίκτυο με ανώνυμο σχόλιο, σύμφωνα με το οποίο το εν λόγω CD-ROM δίνει μία «ομογενοποιημένη και στατική εικόνα του αρχαίου ελληνικού κόσμου». Όσο για τη χρήση του CD-ROM, το λογισμικό σχεδιάστηκε για να χρησιμοποιηθεί ως βοήθημα στη διδασκαλία του μαθήματος όχι της ιστορίας αλλά των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση.

Πρόσφατα (2006) το διπλό CD-ROM αντικαταστάθηκε από ψηφιακό δίσκο μεγαλυτέρων αξιώσεων, στον οποίο συνεργάστηκε ομάδα πανεπιστημιακών (http://pi-schools.sch.gr/software/gymnasio/irodotos_a_b/). Το περιεχόμενο του νέου CD-ROM χωρίζεται σε δύο μεγάλες ενότητες που τιτλοφορούνται «Ηροδότου *ιστορίες*» και «Αρχαία Ελλάδα: ο τόπος και οι άνθρωποι». Κάθε μία ενότητα χωρίζεται σε πέντε υποενότητες. Οι «Ηροδότου *ιστορίες*» χρησιμοποιούνται για διδασκαλία στην πρώτη γυμνασίου. Η ενότητα «Αρχαία Ελλάδα: ο τόπος και οι άνθρωποι» προορίζεται για διδασκαλία στη δευτέρα γυμνασίου. Η ενότητα αυτή καλύπτει τον ιδιωτικό βίο των αρχαίων Ελλήνων και εστιάζει στα αθλήματα, στην κατοικία, στην ενδυμασία, στη διατροφή και στα συμπόσια (http://astronkyttaron.heavenforum.org/t956-topic).

Τόσο το παλαιότερο CD-ROM όσο και το νεότερο, που περιέχει την ενότητα για τον ιδιωτικό βίο, διαφέρουν από το προτεινόμενο CD-ROM για τη ΘΕ ΕΛΠ 20 όχι μόνο ως προς τη θεματική αλλά και ως προς τους στόχους: 1) προορίζονται

όχι για ατομική χρήση μαθητών αλλά για διδασκαλία σε συλλογικό επίπεδο στη δευτέρα τάξη του γυμνασίου, 2) περιέχουν εικονογραφικό υλικό που χρησιμοποιείται για να εμπλουτίσει τη διδασκαλία όχι ιστορικού μαθήματος, αλλά φιλολογικού, δηλ. των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η σχολική διδασκαλία βασίζεται αντίστοιχα σε έντυπο Ανθολόγιο με τίτλο «Αρχαία Ελλάδα. Ο τόπος και οι άνθρωποι» που εκδόθηκε από τον Οργανισμό Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων για να διανέμεται στους μαθητές της δευτέρας γυμνασίου. Το παλαιότερο έντυπο ανθολόγιο (Καραμπάγια-Καραμπάγια, 1999) αντικαταστάθηκε πρόσφατα από υποδειγματικά σχεδιασμένο και τυπωμένο βιβλίο (Στεφανόπουλος-Αντζουλή, 2006). Το νεότερο ανθολόγιο έχει δομηθεί σε επτά θεματικές ενότητες από τις οποίες οι έξι αναφέρονται σε σπουδαίες αρχαίες ελληνικές πόλεις (Αθήνα, Σπάρτη, Θήβα, Κόρινθος, Αλεξάνδρεια) ή επικράτειες (Μακεδονία) που άκμασαν κατά την αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική εποχή, ενώ η έβδομη ενότητα αφιερώνεται στον αθλητισμό και στα αθλήματα.

Το προτεινόμενο CD-ROM για τη Θ.Ε. ΕΛΠ 20 αποτελείται από έναν ψηφιακό δίσκο που συμπληρώνει ή αντικαθιστά τμήματα του έντυπου διδακτικού εγχειριδίου και προορίζεται αντίθετα για ατομική χρήση. Το εν λόγω CD-ROM έχει ως αντικείμενο το δημόσιο και ιδιωτικό βίο στην πόλη-κράτος των Αθηνών κατά την πιο γνωστή περίοδο της ιστορίας της. Τιτλοφορείται «Η Αθήνα στην Εποχή του Περικλή: η πόλη, ο πολίτης και οι κυρίαρχοι θεοί». Τα κείμενα είναι πληροφοριακά, η εικονογράφηση σχετίζεται άμεσα με αυτά και το μαθησιακό υλικό παρουσιάζεται μέσα από συγκεκριμένη ιστορική προοπτική.

Μέσω του προτεινόμενου CD-ROM ο διδασκόμενος εξοικειώνεται κάθε φορά κατά βούληση με κάποιο από τα αντικείμενα προς μελέτη του έντυπου διδακτικού υλικού και σχηματίζει μία σφαιρικότερη εικόνα για το δημόσιο και ιδιωτικό βίο. Συγχρόνως ο φοιτητής έχει τη δυνατότητα ανάπτυξης μηχανισμών μάθησης, καθώς μέσα από το προσφερόμενο εικονογραφικό υλικό μπορεί να παρατηρεί, να συνδυάζει, να ιεραρχεί, να κρίνει και να συγκρίνει, να παρακολουθεί την εξέλιξη ή τη διαχρονικότητα θεσμών και φαινομένων: π.χ. την αλλαγή χρήσης γης σημαντικών περιοχών της Αττικής, όπως είναι ο χώρος στον οποίο άρχισε να διαμορφώνεται η Αγορά της Αθήνας στα τέλη του 6.ου αι. π.Χ. Με άλλα λόγια, ο διδασκόμενος δεν αποτελεί παθητικό δέκτη, αλλά συμμετέχει ενεργά στη γνώση που αποκτά (Λοΐζος, 1998). Συγχρόνως ο φοιτητής εξοικειώνεται με τις νέες τεχνολογίες και τις πολυμεσικές εφαρμογές, επεξεργάζεται τα δεδομένα, στα οποία παραπέμπουν διάφοροι σύνδεσμοι, και έχει τη δυνατότητα να εντρυφήσει στα τμήματα εκείνα του CD-ROM που τον ενδιαφέρουν περισσότερο.

Η δημιουργία ενός πλούσιου σε εικονογράφηση ψηφιακού υλικού απαιτεί τη χρήση πηγών που είναι στη διάθεση ελληνικών ή ξένων φορέων (ελληνικές αρχαιολογικές υπηρεσίες και μουσεία της Αττικής καθώς και ξένες αρχαιολογικές σχολές στην Αθήνα) οι οποίοι δεν είναι πάντοτε προσβάσιμοι στους φοιτητές. Με το προτεινόμενο CD-ROM οι φοιτητές εξοικειώνονται με αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία της Αττικής, χωρίς να απαιτείται η φυσική παρουσία τους. Αυτό είναι σημαντικό, δεδομένου ότι περισσότεροι από τους μισούς φοιτητές της Θ.Ε. ΕΛΠ 20 κατοικούν εκτός Αττικής και Βοιωτίας ή πέρα από τα παρακείμενα νησιά του Σαρωνικού και του Αιγαίου. Με εξαίρεση μάλιστα την Αθήνα και τον Πειραιά, τα κοντινότερα κέντρα ΟΣΣ στη νότια και κεντρική Ελλάδα βρίσκονται στην Πάτρα και στη Λάρισα, οι οποίες απέχουν τουλάχιστον τρεις ώρες από την Αθήνα και τον Πειραιά. Εκτός τούτου, σε αντίθεση με τους φοιτητές των συμβατικών

πανεπιστημίων, η πλειονότητα των φοιτητών του Ε.Α.Π. είναι εργαζόμενοι. Συχνά υποστηρίζουν οικογένεια και ορισμένες φορές δεν έχουν διαθέσιμο χρόνο για την παρακολούθηση των ΟΣΣ, πόσο μάλλον για τη συμμετοχή τους σε «εξωσχολικές» δραστηριότητες.

.

ΙΙΙ. Περιεχόμενο και διάρθρωση του CD-ROM

Στο προτεινόμενο CD-ROM οι πληροφορίες οργανώνονται με τη μορφή του υπερκειμένου σε οθόνη (*hypertext*), το οποίο αποτελεί ένα *μη γραμμικό* κείμενο. Το υπερκείμενο περιλαμβάνει εισαγωγή και ένδεκα θεματικές ενότητες που συνοδεύονται με χρονολόγιο, γλωσσάριο και βιβλιογραφία. Η εικονογράφηση ξεκινά από την αρχική σελίδα (home page), δηλ. την κεντρική οθόνη του υπερκειμένου. Εδώ κυριαρχεί φωτογραφία (Ακρόπολη) του πιο χαρακτηριστικού μνημείου της Αθήνας την εποχή του Περικλή, δεξιά της οποίας εμφανίζονται οι τίτλοι της εισαγωγής και των ένδεκα κεφαλαίων του κειμένου.

- Εισαγωγή
- Ο χώρος
- Η πόλη (το *άστυ*) και η ύπαιθρος χώρα
- Η ασφάλεια της πόλης-κράτους
- Ο αθηναίος *πολίτης*
- Η Αγορά
- Η αστική και η αγροτική κατοικία
- Τα έργα κοινής ωφέλειας
- Οι κυρίαρχες θεότητες και η λατρεία τους
- Τα ιερά και οι εορτές τους
- Η οικονομία και το νόμισμα
- Όψεις από την καθημερινότητα
- Χρονολόγιο
- Γλωσσάριο
- Βιβλιογραφία

Στα κεφάλαια αυτά ο φοιτητής μπορεί να προχωρήσει γραμμικά ή επιλεκτικά, δηλ. με *μη γραμμικό τρόπο*, μέσω τεσσάρων επιλογών: α) από την κεντρική οθόνη, β) από τον χάρτη του υπερκειμένου που δείχνει το δέντρο με τα κεφάλαια και τα υποκεφάλαια, γ) από το λεπτομερές μενού που ανοίγει με το άγγιγμα του ποντικιού στη γωνία της οθόνης, δ) από το επί μέρους μενού το οποίο βρίσκεται στο πάνω μέρος της οθόνης και περιλαμβάνει μόνο τα ένδεκα κεφάλαια.

Η Εισαγωγή κατατοπίζει τον φοιτητή για την πόλη της κλασικής Αθήνας σε σχέση με τα θεματικά αντικείμενα που αναπτύσσονται αναλυτικά στα επόμενα ένδεκα κεφάλαια. Κάθε ένα από τα κεφάλαια αυτά αρχίζει με μία μικρή εισαγωγική παράγραφο που ενημερώνει τον φοιτητή για τα επί μέρους θέματα. Η παρουσίαση του θέματος του CD-ROM από την εισαγωγή και μετά είναι εξελικτική, προχωρά από το πιο γενικό στο πιο εξειδικευμένο, αλλά η πλοήγηση δεν είναι αναγκαστικά ευθύγραμμη. Η εισαγωγή προετοιμάζει τον φοιτητή μέσω των λεγόμενων «υπερδεσμών» (links) να μεταφέρεται στο κεφάλαιο που επιθυμεί, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει μία «γραμμική» ανάγνωση, δηλ. από την αρχή έως το τέλος. Έτσι η μάθηση γίνεται περισσότερο προσωπική εμπειρία και λιγότερο απαίτηση του εκπαιδευτικού ιδρύματος (Figueroa, 1992: 20).

Με τον ίδιο τρόπο, μέσω υπερδεσμών, ο φοιτητής κατευθύνεται από ένα σημείο του CD-ROM σε άλλο. Αυτό συμβαίνει π.χ. όταν ένα θέμα αναφέρεται ακροθιγώς σε μία θεματική ενότητα, αλλά αναλύεται εκτενώς σε μία άλλη. Έτσι αποφεύγονται οι επικαλύψεις. Η υπερσύνδεση συντελείται και με «κουμπιά ενεργειών», δηλ. σύμβολα τοποθετημένα στο αριστερό και στο κάτω περιθώριο της οθόνης, τα οποία είτε παραπέμπουν στους συντελεστές του έργου, στο χρονολόγιο, στο γλωσσάριο και στη βιβλιογραφία, είτε κατευθύνουν τον χρήστη στην προηγούμενη σελίδα ή στην έξοδο, δηλ. πίσω στην αρχική οθόνη. Από την άλλη πλευρά, ο λεγόμενος «Σελιδοδείκτης», που εμφανίζεται στις οθόνες, περιέχει τα σχετικά κάθε φορά με το θέμα αρχαία ελληνικά κείμενα σε νεοελληνική απόδοση. Στο σώμα του κειμένου υπάρχουν και εικονίδια που καθοδηγούν τον φοιτητή σε πρόσθετες πληροφοριακές πηγές (προσωπογραφικά στοιχεία, πληροφορίες για την πηγή των εικόνων, επεξηγήσεις κ.λπ.).

Κύριο άξονα της εικονογράφησης του έργου αποτελούν: α) οι χάρτες, τα σχεδιαγράμματα και τα τοπογραφικά σχέδια του φυσικού και δομημένου χώρου, β) οι φωτογραφίες, οι εικόνες, οι μακέτες και τα σχέδια αρχαιολογικών χώρων, κτηρίων, μνημείων και ευρημάτων που στεγάζονται κυρίως σε ελληνικά μουσεία, γ) οι αναπαραστάσεις αρχαιολογικών χώρων, μνημείων και έργων τέχνης. Τα πιο πάνω συμβάλλουν στη διευκόλυνση του φοιτητή μέσω της σχηματοποιημένης μορφής των γνώσεων τις οποίες προσλαμβάνει με δική του πρωτοβουλία κατά τη μαθησιακή του πορεία (βλ. Λιοναράκης, 2001β: 47· Σιάκας –Λιοναράκης, 2007: 547-8).

IV. Η διαμόρφωση του ΕΔΥ (CD-ROM) σύμφωνα με τις αρχές της ΑεξΑΠ.

Το προτεινόμενο ΕΔΥ, όπως και το έντυπο διδακτικό υλικό που χρησιμοποιείται στη Θ.Ε. ΕΛΠ 20, έχει σχεδιασθεί σύμφωνα με τις αρχές της ΑεξΑΕ. Βασίζεται δηλ. στα λεγόμενα *προκείμενα* και *μετακείμενα*, τα οποία είναι αναπόσπαστα τμήματα των κειμένων, ενώ συγχρόνως υποστηρίζεται και εμπλουτίζεται από τα γνωστά ως *διακείμενα, επικείμενα, παρακείμενα* και *περικείμενα* (Λιοναράκης, 2001β: 47· Σιάκας-Λιοναράκης, 2007: 545-550).

Προκείμενα είναι τα τμήματα του διδακτικού υλικού που δίδονται συνοπτικά και προηγούνται γενικότερα των κειμένων, όπως είναι τα περιεχόμενα, η διάρθρωση σε κεφάλαια και ενότητες κ.λπ. (Λιοναράκης, 2001β: 44· Σιάκας-Λιοναράκης, 2007: 545-6). Στην περίπτωση του προτεινόμενου ΕΔΥ τα *προκείμενα* χρησιμοποιούνται για να ενημερώσουν τον φοιτητή σχετικά με τα περιεχόμενα του CD-ROM (τίτλοι εισαγωγής, κεφαλαίων και υποκεφαλαίων) στην αρχική σελίδα ή αλλού, όπως είδαμε πιο πάνω. Στην πραγματικότητα τα *προκείμενα* κινούν το ενδιαφέρον του φοιτητή και τον προετοιμάζουν για να πλοηγηθεί με τη σειρά που ο ίδιος επιθυμεί στα θεματικά αντικείμενα του κειμένου. Άλλωστε οι προϋπάρχουσες γνώσεις και δεξιότητες, που οφείλονται στην ανάγνωση του έντυπου υλικού, καθιστούν τον φοιτητή ικανό να αφομοιώσει και να αξιοποιήσει τις νέες πληροφορίες του Ε.Δ.Υ.

Τα *μετακείμενα* πάλι συμπληρώνουν τα *προκείμενα* με τη μορφή συνόψεων κεφαλαίων και ενοτήτων, παραρτημάτων κ.λπ. (Λιοναράκης, 2001β: 44-5· Σιάκας-Λιοναράκης, 2007: 546). Στην περίπτωση του προτεινόμενου CD-ROM τα *μετακείμενα* έχουν τη μορφή της βιβλιογραφίας η οποία δίνει τη δυνατότητα στον εκπαιδευόμενο να έλθει απευθείας σε επαφή με τις απόψεις ερευνητών και να προβληματισθεί για τις συχνά αντικρουόμενες θέσεις τους. Με τον τρόπο αυτό

ενεργοποιείται η συμμετοχή του φοιτητή στη μαθησιακή διαδικασία και οξύνεται η κριτική σκέψη του.

Όσο για τα *διακείμενα,* εναρμονίζουν την προϋπάρχουσα γνώση του φοιτητή με αυτήν που προσλαμβάνει κατά τη μαθησιακή του πορεία, εμφανίζονται δηλ. στο διδακτικό υλικό ως συμπεράσματα, δραστηριότητες, ασκήσεις αυτοαξιολόγησης κ.α. (Λιοναράκης, 2001β: 45). Στο προτεινόμενο CD-ROM τα *διακείμενα* είναι οι δραστηριότητες και ασκήσεις αυτοαξιολόγησης που περιέχονται σε κάθε κεφάλαιο. Οι δραστηριότητες και οι ασκήσεις παρακινούν τον φοιτητή να ελέγξει τον βαθμό αφομοίωσης των νέων πληροφοριών και να τις συνδέσει με αυτές που παρέχονται στο έντυπο υλικό. Τα *διακείμενα* με τη μορφή δραστηριοτήτων και ασκήσεων βασίζονται στην αρχή της μετρησιμότητας των γνώσεων, η οποία είναι ένα από τα ρηξικέλευθα στοιχεία της ΑεξΑΕ. Η μετρησιμότητα εφαρμόζεται σε διαδοχικά στάδια, ώστε ο ίδιος ο φοιτητής να ελέγχει τη μαθησιακή του πορεία και να την αξιολογεί (Μπάνου, 2001: 62).

Εξίσου σημαντικό ρόλο έχουν τα *επικείμενα* που είναι γλωσσάρια, ορισμοί κ.λπ. (Λιοναράκης, 2001β: 47· Σιάκας-Λιοναράκης, 2007: 548). Στο προτεινόμενο CD-ROM τα *επικείμενα* έχουν τη μορφή χρονολογίου και γλωσσαρίου. Το χρονολόγιο καθοδηγεί τον φοιτητή στη διάσταση του χρόνου στη διάρκεια του οποίου συμβαίνουν τα γεγονότα που σχετίζονται με τα κτίσματα και τα αντικείμενα ή επικρατούν οι πρακτικές και οι συμπεριφορές που αναφέρονται στα κείμενα. Το γλωσσάριο διευκολύνει την εξοικείωση με την έννοια τεχνικών ή άλλων όρων των οποίων η χρήση κρίνεται αναγκαία για την κατανόηση του διδακτικού υλικού.

Όσο για τα *παρακείμενα* είναι τα «μη γλωσσικά μέρη της ανάπτυξης των κειμένων», δηλ. οι πληροφορίες που ο εκπαιδευόμενος μπορεί να αντλήσει όχι μέσω κειμένων αλλά μέσω εικόνων, φωτογραφιών, σχημάτων κ.λπ. (Λιοναράκης 2001β: 47· Σιάκας-Λιοναράκης 2007: 547). Για την εικονογράφηση του ψηφιακού υλικού στο προτεινόμενο CD-ROM χρησιμοποιούνται χάρτες, σχέδια, σχεδιαγράμματα, φωτογραφίες αρχαιολογικών χώρων, εικόνες ή σχέδια κτηρίων, μακετών, ευρημάτων κ.λπ. Στην εικονογράφηση του έντυπου διδακτικού υλικού για τη ΘΕ ΕΛΠ 20, υποστηρικτικό ρόλο, όπως είδαμε, αναλαμβάνει το μικρό πληροφοριακό κείμενο που συνοδεύει τη λεζάντα της εικόνας, ως απαραίτητο συμπλήρωμά της, και ξεχωρίζει με σκίαση από το τρέχον κείμενο. Στο προτεινόμενο CD-ROM το μικρό αυτό κείμενο εμφανίζεται μαζί με τη λεζάντα κατά τη στιγμή που η εικόνα μεγαλώνει με ένα κλικ του ποντικιού επάνω της. Τα *παρακείμενα*, όπως και τα κείμενα τα οποία πλαισιώνουν, προσφέρουν συχνά νέες πληροφορίες που απουσιάζουν από το έντυπο υλικό. Οι πληροφορίες όμως αυτές αποτελούν προϋπόθεση για την κατανόηση της πόλης-κράτους μέσα στην οποία έζησε και έδρασε ο αθηναίος πολίτης. Ενδεικτικά αναφέρουμε το πρώτο κεφάλαιο του CD-ROM, στο οποίο παρουσιάζεται ο φυσικός και δομημένος χώρος της αρχαίας Αθήνας για τον οποίο δεν γίνεται κανένας λόγος στο έντυπο υλικό.

Τέλος τα *περικείμενα* είναι εμβόλιμα υποστηρικτικά κείμενα, όπως π.χ. μελέτες περίπτωσης, παραδείγματα, κ.λπ. (Λιοναράκης 2001β: 47, 50). Στο εν λόγω CD-ROM τα *περικείμενα* εμφανίζονται ως αρχαία ελληνικά κείμενα αναφοράς, σε νεοελληνική απόδοση, μέσω του σελιδοδείκτη.

Το ΕΔΥ έχει σχεδιαστεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο χρήστης να μην είναι μόνο «ανεξάρτητος» ως προς το ρυθμό μάθησης αλλά να διατηρεί επιπλέον το αίσθημα υπευθυνότητας και αυτοπειθαρχίας, δεδομένου ότι καθίσταται σε μεγάλο βαθμό *ο ίδιος, υπεύθυνος* για τον «αυτοέλεγχό» του (Figueroa, 1992: 21). Ο έλεγχος δεν

γίνεται μόνο μία φορά ή σπάνια, όπως συμβαίνει στην παραδοσιακή μορφή εκπαίδευσης, κάποτε μάλιστα με εντελώς τυπικό χαρακτήρα. Αντίθετα αποτελεί μία συνεχή διαδικασία που διαρκεί όσο και η μελέτη του κάθε θέματος. Ο τρόπος με τον οποίο αυτό εφαρμόζεται έχει ιδιαίτερη σημασία. Προϋποθέτει την ενεργό εμπλοκή του ενδιαφερομένου, μέσω ενεργειών όπως είναι η παρατήρηση, η σύγκριση, ο κριτικός σχολιασμός, η εμβάθυνση στις πηγές, η ερμηνεία ενός φαινομένου με βάση τις προϋπάρχουσες γνώσεις ή αυτές που αποκτώνται εκ των υστέρων. Ο φοιτητής πρέπει να εκτελέσει με επιτυχία τις διάφορες δραστηριότητες και ασκήσεις αυτοελέγχου (Μπάνου, 2001: 68-74) πριν προχωρήσει στο επόμενο θέμα που τον ενδιαφέρει, ώστε να μην υπάρχουν κενά στις γνώσεις του .

Από την ανάλυση που προηγήθηκε καθίσταται σαφές ότι το Εναλλακτικό Διδακτικό Υλικό της ΕΛΠ 20 παρουσιάζει και άλλα βασικά γνωρίσματα της ΑεξΑΕ, όπως είναι η **σαφήνεια**. Ο διδασκόμενος χειρίζεται και συμβουλεύεται το γνωστικό υλικό του εκπαιδευτικού CD-ROM μόνος του, χωρίς να είναι απαραίτητη η παρουσία άλλου προσώπου ή η παροχή διευκρινίσεων (πρβ. Σιάκα-Λιοναράκη, 2007: 543). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο φοιτητής έχει ήδη ένα απόθεμα από προϋπάρχουσες πληροφορίες, δηλ. στοιχεία γνωστά από προηγούμενες θεωρητικές γνώσεις ή εμπειρίες. Βάσει αυτών ο εκπαιδευόμενος καλείται να προσεγγίσει κάθε φορά το θέμα, κτίζοντας ο ίδιος σταδιακά το δικό του μαθησιακό οικοδόμημα. Για το λόγο αυτό αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τον χρήστη του CD-ROM να έχει μελετήσει προηγουμένως τα σχετικά κεφάλαια, ενότητες ή παραγράφους του έντυπου υλικού.

Ένα δεύτερο βασικό γνώρισμα της ΑεξΑΕ στο σχεδιασμό κάθε διδακτικού υλικού είναι το **πλούσιο περιβάλλον,** αυτό δηλ. που προϋποθέτει πολλαπλότητα πηγών, εξάσκηση στη διαδικασία αναζήτησης πηγών κ.λπ. (Σιάκας-Λιοναράκης, 2007: 543). Αυτό ξεχωρίζει επίσης ως χαρακτηριστικό του προτεινόμενου CD-ROM. Τέλος το έντυπο υλικό για τη ΘΕ ΕΛΠ 20 και το εν λόγω CD-ROM μοιράζονται από κοινού το χαρακτηριστικό της **αλληλεπίδρασης** (Σιάκας-Λιοναράκης, 2007: 543). Λόγω της δομής του CD-ROM, ο φοιτητής διατηρεί διαρκή και αμφίδρομη σχέση με το εκπαιδευτικό υλικό, ενώ και τα δύο τον καθοδηγούν πώς να μαθαίνει μόνος του.

Συνοψίζοντας: το ΕΔΥ όχι μόνο έχει σχεδιασθεί σύμφωνα με τις αρχές της ΑεξΕ, αλλά εμφανίζει και βασικά γνωρίσματά της. Όσο για το προτεινόμενο CD-ROM, εδώ η εικόνα αποτελεί πρωταρχική πηγή άντλησης γνώσεων και η μάθηση γίνεται εμπειρική, σε αντίθεση με το υπάρχον έντυπο διδακτικό υλικό της Θ.Ε. ΕΛΠ 20. Παράλληλα, ο φοιτητής αποκτά καινούργιες δεξιότητες και σχηματίζει μία σφαιρικότερη εικόνα για γνωστικά αντικείμενα με τα οποία έχει ήδη εξοικειωθεί από το έντυπο διδακτικό υλικό.

Βιβλιογραφία

Boegehold, A. L., with contibutions by J. McK. Camp II et al. (1995). *The Lawcourts at Athens. Sites, Buildings, Equipment, Procedure, and Testimonia. The Athenian Agora,* Vol. 28. Princeton, New Jersey. The American School of Classical Studies at Athens.

Camp, J. M. (2004). *Η αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης.* Μτφρ. Μ. Κλεώπα. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Figueroa, M. L. (1992). 'Understanding Students' Approaches to Learning in University Traditional and Distance Education Courses. *Journal of Distance Education/Revue de l' éducation à distance* 7, 15-26.

Garland, R. (2001). *Οι αρχαίοι Έλληνες. Η καθημερινή τους ζωή*. Μτφρ. Δ. Γεδεών. Αθήνα, Βασδέκης.

Hurwit, J. M. (2004). *The Acropolis in the Age of Pericles.* Cambridge, Cambridge University Press.

Κάββουρα, Θ., Γρηγοριάδου, Μ. και Τσαγκάνου, Γ. (2002). Αρχές σχεδίασης υπερμεσικού περιβάλλοντος για ευέλικτη μάθηση της ιστορίας με βάση περιπτώσεις. Στο Δημητρακοπούλου, Α. (επιμ.) *Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου των Εκπαιδευτικών για τις ΤΠΕ*. Τόμ. Α΄, 345-352.

Καραμπάγια, Μ. Σ. και Καραμπάγια, Ν. Σ. (1999). *Αρχαία Ελλάδα. Ο τόπος και οι άνθρωποι. Ανθολόγιο*. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Αθήνα, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

Κορρές, Μ. (2000). Κλασική αθηναϊκή αρχιτεκτονική. Στο Μπούρας, Χ., Σακελλαρίου, Μ. Β., Στάϊκος, Κ. Σπ. και Τουλούπα, Ε. (επιμ.). *Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα (5ος αι. π.Χ.-2000 μ.Χ.)*. Αθήνα, Κότινος, 5-45.

Lang, M. (1995). Pinakia. In Boegehold, A. L., with contibutions by J. McK. Camp II et al. *The Lawcourts at Athens. Sites, Buildings, Equipment, Procedure, and Testimonia. The Athenian Agora*. Vol. 28. Princeton, New Jersey. The American School of Classical Studies at Athens, 59-64.

Λιοναράκης, Α. (1998α). Η κασέτα στην εκπαίδευση. Στο Κόκκος, Α., Λιοναράκης, Α., Ματραλής, Χ. και Παναγιωτακόπουλος, Χ. *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό υλικό και οι νέες τεχνολογίες*. Τόμ. Γ΄. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 151-69.

Λιοναράκης, Α. (1998β). Το βίντεο στην εκπαίδευση. Στο Κόκκος, Α., Λιοναράκης, Α., Ματραλής, Χ. και Παναγιωτακόπουλος, Χ., *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό υλικό και οι νέες τεχνολογίες*. Τόμ. Γ΄. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 171-85.

Λιοναράκης, Α. (2001α). Για ποια 'εξ αποστάσεως εκπαίδευση' μιλάμε;. Στο Λιοναράκης, Α. (επιμ.), *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, Πάτρα, 25-27 Μαΐου. Πρακτικά Εισηγήσεων. Τόμ. Α΄. Αθήνα, Προπομπός, 185-95.

Λιοναράκης, Α. (2001β). 'Ανοικτή και εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση: Προβληματισμοί για μία ποιοτική προσέγγιση σχεδιασμού διδακτικού υλικού'. Στο Λιοναράκης, Α. (επιμ.), *Απόψεις και Προβληματισμοί για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Αθήνα, Προπομπός, 32-52.

Λιοναράκης, Α. (2003). Εξ αποστάσεως και συμβατική εκπαίδευση: συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες δυνάμεις;. Στο *Παράλληλα Κείμενα για τη Θ.Ε. «Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση»*. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 8-27 (Α΄ δημοσίευση στο '*Η ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση των εκπαιδευτικών'*. ΟΙΛΕ, Αθήνα, 1999).

Λιοναράκης, Α. (2006). Η θεωρία της εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης και η πολυπλοκότητα της πολυμορφικής της διάστασης. Στο Λιοναράκης (επιμ.), *Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση – Στοιχεία θεωρίας και πράξης*. Αθήνα, Προπομπός, 11-41.

Λοΐζος, Δ. Ι. (1998). Η διδασκαλία της ιστορίας ΙΙ: Από την έδρα μέχρι τα αμφίδρομα πολυμέσα. Ανακτήθηκε στις 22 Σεπτεμβρίου 2011 από: http://www.anistor.gr/greek/grback/ist03.htm

Μήλιος, Α. (2000). Η έννοια του ελεύθερου πολίτη. Στο Μήλιος, Α., Μπιργάλιας, Ν., Παπαευθυμίου, Ε. και Πετροπούλου, Α. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα Ι: Από την αρχαιότητα έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια.*. Τόμ. Α΄. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην αρχαία Ελλάδα.* Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 23-113.

Μπάνου, Α. (2001). Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Ζητήματα ορολογίας και μεθοδολογίας. Στο Λιοναράκης, Α. (επιμ.). *Απόψεις και Προβληματισμοί για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*. Αθήνα, Προπομπός, 53-77.

Μπιργάλιας, Ν. (2000α). Ο αρχαίος δημόσιος βίος, πολιτική ζωή και τάξεις: δικαστική, στρατιωτική και θρησκευτική ζωή. Στο Μήλιος, Α., Μπιργάλιας, Ν., Παπαευθυμίου, Ε. και Πετροπούλου, Α.. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα Ι: Από την αρχαιότητα έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια.*. Τόμ. Α΄. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην αρχαία Ελλάδα.* Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 115-238.

Μπιργάλιας, Ν. (2000β). Αρχαία ελληνική θρησκεία. Στο Μήλιος, Α., Μπιργάλιας, Ν., Παπαευθυμίου, Ε. και Πετροπούλου, Α., *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα Ι: Από την αρχαιότητα έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια.*. Τόμ. Α΄. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην αρχαία Ελλάδα.* Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 331-97.

Ομάδα Διδακτικού Προσωπικού της Θ.Ε. Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία (ΕΠΟ 11) και Συντονίστρια Δρίτσα, Μ. (2005). 'Καινοτομίες στην Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Η περίπτωση της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας'. Στο Λιοναράκης, Α. (επιμ.). *3ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Παιδαγωγικές και Τεχνολογικές Εφαρμογές*, Πάτρα 11-13 Νοεμβρίου 2005, Πρακτικά Εισηγήσεων. Τομ. Α΄. Αθήνα, Προπομπός, 297-307.

Παπαευθυμίου, Ε. (2000). Η οικονομία στην αρχαιότητα. Στο Μήλιος, Α., Μπιργάλιας, Ν. Παπαευθυμίου, Ε. και Πετροπούλου, Α., *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα Ι: Από την αρχαιότητα έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια.*. Τόμ. Α΄. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην αρχαία Ελλάδα.* Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 239-77.

Πετροπούλου, Α. (2000). Οικογενειακοί θεσμοί. Στο Μήλιος, Α., Μπιργάλιας, Ν., Παπαευθυμίου, Ε. και Πετροπούλου, Α. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα Ι: Από την αρχαιότητα έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια.*. Τόμ. Α΄. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην αρχαία Ελλάδα.* Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 279-329.

Πετροπούλου, Α. (2001). Ο ελληνικός πολιτισμός εξ αποστάσεως: η πρόσβαση στις πηγές. Στο Λιοναράκης, Α. (επιμ.). *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, Πάτρα, 25-27 Μαΐου 2001. Πρακτικά Εισηγήσεων. Τόμ. Β΄. Αθήνα, Προπομπός, 921-6.

Saradi, H. G. (2006). *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality. Society of Messenian Archaeological Studies.* Athens.

Sharon, A., Loya, S., Epstein, A., Mermelshtein, B., Perl, B. and Klemes, J. (2005). Virtual Schubert: The Teaching of Music from a Distance. *Open Education/Ανοικτή Εκπαίδευση* 1, 148-56.

Σιάκας, Σ. και Λιοναράκης, Α. (2007). Συμβολή στην κατηγοριοποίηση ενός μοντέλου σχεδιασμού και ανάπτυξης διδακτικού υλικού με βάση την κινηματογραφική αφήγηση: η περίπτωση του εκπαιδευτικού βίντεο. Στο Λιοναράκης, Α. (επιμ.). *4ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Μορφές Δημοκρατίας στην Εκπαίδευση: Ανοικτή Πρόσβαση και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, Αθήνα 23-25 Νοεμβρίου 2007. Πρακτικά Εισηγήσεων. Τομ. Α΄. Αθήνα, Προπομπός, 541-52.

Στεφανόπουλος, Θ. και Αντζουλή, Ε. (2006). *Αρχαία Ελλάδα. Ο τόπος και οι άνθρωποι (Ανθολόγιο).* Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Αθήνα. Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

Στεφάνου Ιωσ. και Στεφάνου Ιουλ. (2005). Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης. Στο Δουκέλλης, Π. Ν. (επιμ.). *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου.* Αθήνα, Εστία, 237-52.

Tomlinson, R. (2005). Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης. Στο Δουκέλλης, Π. Ν. (επιμ.). *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου.* Αθήνα, Εστία, 59-77.